

509 011
701
=

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
& ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΡΙΟ
Αρ. Εισαγωγής 2355

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ Bib. 1021

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ Γ' ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

1974-1994

Επιμέλεια:

Χρ. ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ - Ηλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ - Δ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

ISBN 960-310-213-x

© 1996. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ
Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΜΑΡΩ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ*

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Η πολιτική και πολιτολογική προβληματική η οποία, με επίκεντρο την έννοια της απελευθέρωσης, ήταν κυρίαρχη τις προηγούμενες δεκαετίες, έχει εν μέρει υποκατασταθεί από μια συζήτηση γύρω από ζητήματα ταυτότητας. Η υποκατάσταση αυτή, ιδιαίτερα αν αντικείμενο ενδιαφέροντος είναι το φύλο, επιτρέπει την υπόθεση ότι όχι μόνο ο τρόπος με τον οποίο οριοθετούνται οι ταυτότητες των υποκειμένων έχει σαφείς και ευρύτερες από ό,τι νομίζαμε πολιτικές προεκτάσεις, αλλά ακόμη και ότι οι σχετικές επεξεργασίες ανάγονται, δυνάμει, σε ανατρεπτικές πολιτικές οπτικές. Πράγματι, η σύγχρονη ενασχόληση με ζητήματα ταυτότητας απορρέει, σε μεγάλο βαθμό, από τα προβλήματα που γέννησε η αναφορά σε μια φαινομενικά μη προβληματική και μονοσήμαντη ταυτότητα, την οποία προϋποθέτει η ίδια η έννοια της απελευθέρωσης (όπως είναι, για παράδειγμα, αυτή των γυναικών), και από τα αδιέξοδα στα οποία οδήγησε η μη σαφής αναγνώριση ότι οι εξουσιαστικές σχέσεις δομούν τις ταυτότητες και δεν αποτελούν εξωτερική παράμετρο των ήδη διαμορφωμένων ταυτοτήτων. Με αυτή την έννοια, οι ταυτότητες φύλου είναι πολιτικές ταυτότητες, όχι απλώς λόγω των αιτημάτων που προωθούνται στο όνομά τους, αλλά και γιατί οι όποιες αλλαγές και ανακατατάξεις συντελούνται στο επίπεδο του φύλου –που υπήρξε ένα από τα σταθερότερα σημεία διασύνδεσης των υποκειμένων με τον κοινωνικό τους περίγυρο– εκφράζουν αλλά και επιφέρουν ουσιώδεις αλλαγές και στο χώρο του πολιτικού. Είναι φανερό εξάλλου, ότι το πολιτικό σύστημα δεν αντανακλά απλώς τις υπάρχουσες ταυτότητες των φύλων. Ούτε συμβάλλει μόνο στην α-

* Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

ναπαραγωγή τους. Εμπλέκεται μάλλον στην ίδια τη δόμησή τους, ενώ γενικότερα ο χώρος του πολιτικού είναι κρίσιμο πεδίο αμφισβήτησης και (μπορεί να γίνει) προνομιακός χώρος καταπολέμησης των σχέσεων εξουσίας που χαρακτηρίζουν το υπάρχον σύστημα σχέσεων των δύο φύλων. Επιπλέον, θα ήταν απολύτως θεμιτό να υποστηριχθεί και η υπόθεση ότι, με δεδομένο τον εξουσιαστικό χαρακτήρα του συστήματος σχέσεων των φύλων, η διάρρηξη των παραδοσιακών διχοτομικών και άκαμπτων ταυτοτήτων φύλου –που διαφαίνεται ήδη σε ένα επίπεδο ως προοπτική– αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την ουσιαστική λειτουργία της δημοκρατίας.

Ι. Δύο εισαγωγικές παρατηρήσεις συμβάλλουν στην αποσαφήνιση της προβληματικής αυτού του άρθρου:¹ Η πρώτη αφορά το ότι αναφερόμενη στο γυναικείο ή στη γυναικεία ταυτότητα καθόλου δε θέλω να υποδηλώσω ότι αποδέχομαι αβασάνιστα την προβληματική κατηγορία «γυναίκα». Αντιθέτως, θεωρώ ότι κάθε αναφορά στη «γυναίκα» ή στις «γυναίκες», στην οποία δε διακρίνεται μια οπτική που να παραπέμπει στη διαδικασία δόμησης της σχετικής κατηγορίας (μέσω των κοινωνικών σχέσεων, της ιδεολογίας, του λόγου, της τέχνης, κ.ά.), αναπαράγει την κλασική ουσιοκρατική αντίληψη περί της «αιώνιας γυναίκας», κάτι που βεβαίως, εκτός των άλλων, βρίσκεται σε πλήρη αντίφαση με την κοινωνική θεώρηση που εκφράζεται στη σύγχρονη προβληματική για την έννοια της ταυτότητας. Συνεπώς, μιλώντας για γυναικεία υποκειμενικότητα ή για γυναικεία καταπίεση δεν αναφέρομαι αποσπασματικά σε ένα από τα δύο σκέλη του διπόλου γυναίκες/άνδρες, αλλά παραπέμπω στο σύστημα σχέσεων των φύλων, το οποίο αυτό είναι καταπιεστικό, ασφαλώς πρωταρχικά και κυρίως για τις γυναίκες, αν και όχι αποκλειστικά, στο μέτρο που λειτουργεί απαξιωτικά γι' αυτές που γενικότερα θεωρούνται γυναικείες πλευρές της φυσιογνωμίας και των πρακτικών των υποκειμένων.

1. Το άρθρο αυτό αποτελεί δεύτερη και εκτενέστερη εκδοχή της ανακοίνωσης που, με τον ίδιο τίτλο, έγινε στο Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο της ΕΕΠΕ το Δεκέμβριο του 1994. Η δομή του κειμένου και η συνάρθρωση των επιμέρους ενοτήτων παραμένει η ίδια με αυτήν της προφορικής ανακοίνωσης.

Η δεύτερη διευκρίνιση, που συνδέεται με την πρώτη, αφορά το ότι η αναγκαιότητα αποδόμησης των περιοριστικών οπτικών, οι οποίες είναι σύμφυτες με τις ανδροκεντρικές θεωρητικές εναιενίσεις της πραγματικότητας, είναι το ίδιο σημαντική με τη συνειδητοποίηση ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια ομοιογενής φεμινιστική/αντισεξιστική οπτική. Κι αυτό γιατί οι διαφορές μεταξύ των γυναικών είναι τόσο σημαντικές, ώστε να ανάγουν τη γυναικεία υποκειμενικότητα σε πολυσύνθετη και πολύμορφη οντότητα που δεν μπορεί να οριστεί συνοπτικά και αποκλειστικά από τη θέση του κατώτερου στο σύστημα σχέσεων των φύλων. Ούτε βέβαια υπάρχει μία γυναικεία ταυτότητα, με ποικιλόμορφες έστω εκφράσεις, όπως δεν υπάρχει ένας τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες βιώνουν το σώμα τους, παρ' ότι το τελευταίο είναι συστηματικά και θεσμοθετημένα καταπιεσμένο τόσο μέσω συγκεκριμένων πρακτικών όσο και μέσω της ιδεολογίας. Με αυτή την έννοια, όχι μόνο δεν υπάρχει «η γυναίκα» της ουσιοκρατικής αντίληψης, αλλά ενδεχομένως ούτε καν «οι γυναίκες» της κοινωνιολογίας, αφού ιστορικά αυτές δομούνται διαφορετικά «διαφορετικές» σε διαφορετικές εποχές² και αποτελούν πολύμορφα και πολύδιάστατα υποκείμενα που φέρουν πολλαπλές ταυτότητες, παρ' ότι συγχρόνως ταξινομούνται σε ένα από τα δύο άκρα του ιεραρχικού διπόλου γυναίκες/άνδρες³ και βιώνουν βεβαίως τις συνέπειες της ταξινόμησης αυτής. Αν μάλιστα το συλλογικό υποκείμενο «γυναίκες» παρουσιάζει ιδιαίτερο πολιτολογικό ενδιαφέρον, είναι γιατί αποτελεί συγχρόνως έννοια που βρίσκεται στο επίκεντρο ενός κινήματος όπου τα ζητήματα ταυτότητας είναι κεντρικά και παράλληλα αντιπροσωπεύει μια αναλυτική κατηγορία που κατεξοχήν χρειάζεται κριτική αντιμετώπιση (αποδόμηση;) ώστε να αποφευχθεί η διχοτομική, ουσιοκρατική και γι' αυτό κα-

2. Βλ. J. Wolff, *Feminine Sentences: Essays on Women and Culture*, Cambridge, Polity Press, 1990, σ. 1-11 και 81-82, όπου διατυπώνεται μια ενδιαφέρουσα προβληματική για τη «γυναίκα» ως αναλυτική κατηγορία. Για το ίδιο θέμα βλ. και S. Harding, «The instability of the analytic categories of feminist theory», στο S. Harding - J.F. O'Barr (επιμ.), *Sex and Scientific Inquiry*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1987.

3. Η αναφορά στη «διαφορά των φύλων», ομογενοποιώντας τις γυναίκες, συσκοτίζει την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων τους. Βλ. Z. Eisenstein, *The Female Body and the Law*, Berkeley, University of California Press, 1988, σ. 8.

ταπιεστική λογική της δυτικής σκέψης: γυναίκες-άνδρες, φύση-πολιτισμός, λογική-συναίσθημα. Μια λογική η οποία ενθαρρύνει την πρόσληψη της κοινωνικής ανισότητας ως προκοινωνικής, ενώ αντιμετωπίζει τους θεσμούς που τη δομούν ως απλώς ασχούντες «καθήκοντα διαιτησίας».⁴

Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης, η μετάβαση από την κυριαρχία της αντίληψης περί κοινής γυναικείας ταυτότητας⁵ - η οποία ενυπάρχει στην προβληματική περί απελευθέρωσης των γυναικών - σε αυτή του κατακερματισμού και της πολλαπλότητας της ταυτότητας των γυναικών - μετάβαση που συντελείται ήδη - σηματοδοτεί αλλαγές που επιδρούν καθοριστικά στην πρόσληψη της ίδιας της έννοιας της δημοκρατίας, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο βιώνεται η δημοκρατική πράξη και οριοθετείται ο χώρος των δημοκρατικών σχέσεων. Δεν αρκεί πλέον η επιδίωξη της επίτευξης όλο και περισσότερων διευκολύνσεων ώστε οι ευρισκόμενες σε κατώτερη κοινωνική θέση γυναίκες να περιορίσουν τις επιπτώσεις της κατωτερότητάς τους στην άσκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων και των γενικότερων, πέραν των γυναικείων, κοινωνικών ρόλων τους. Δεν αποτελούν πλέον ικανοποιητικά μέτρα εξασφάλισης των προϋποθέσεων λειτουργίας της δημοκρατίας όσα, στοχεύοντας στην καταπολέμηση των ανισοτήτων (επιτυχώς ενδεχομένως όσον αφορά την ταξική ανισότητα), προσέβλεπαν στη σύγκλιση αυτών που προσλαμβάνονται ως γυναικεία και ανδρικά πρότυπα ζωής, δηλαδή με σημείο αναφοράς ένα δίπολο προκατασκευασμένων, ομοιογενών ταυτοτήτων. Αντίθετα, ενώ η αποδοχή της αντίληψης που αφορά την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων αποτελεί νέα πρόκληση για τη δημοκρατία,

4. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Είδηλα πολιτισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991, σ. 286, και γενικότερα σ. 288-310, όπου ο συγγραφέας, χωρίς να αναφέρεται ειδικά στην ανισότητα των φύλων, προβαίνει σε πολύ ενδιαφέρουσες, για τη φεμινιστική θεωρία, επισημάνσεις.

5. Η έννοια του «sisterhood» των γυναικών, που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη κυρίως στο αμερικανικό γυναικείο κίνημα τις προηγούμενες δεκαετίες, παραπέμπει στην αλληλεγγύη των γυναικών, αλλά υπονοεί και την κοινότητα στην ταυτότητά τους. Αυτός είναι πιθανότατα και ο λόγος για τον οποίο μαύρες φεμινίστριες απέφευγαν τον όρο αυτό αναφερόμενες στη «γυναικεία αλληλεγγύη». Βλ., για παράδειγμα, B. Hooks, *Ain't I a Woman? Black Women and Feminism*, Βοστώνη, South End Press, 1981.

παράλληλα ακυρώνει τη δυνατότητα ανάπτυξης μιας ομοιογενούς γυναικειάς/φεμινιστικής συνείδησης ως τέτοιας, αφού παρεμποδίζει την προβολή ενός απελευθερωτικού οράματος που, κατ' ανάγκην, βασίζεται στην κοινότητα της ταυτότητας των καταπιεζομένων. Φαινομενικά δηλαδή μοιάζει με τραγική ειρωνεία ότι η αποδόμηση της αναλυτικής κατηγορίας «γυναίκα» –που αυτή καθ' εαυτή είναι εξ ορισμού απελευθερωτική– δε συμβάλλει προς την κατεύθυνση της «απελευθέρωσης» της αντίστοιχης κοινωνικής κατηγορίας, τουλάχιστο με τους όρους με τους οποίους διατυπώσαμε ως σήμερα το σχετικό ζήτημα και με βάση την κυρίαρχη πρόσληψη του τι συνθέτει αποτελεσματική πολιτική δράση.⁶

Στο σημείο αυτό βρίσκεται και το ενδιαφέρον στοιχείο της παρούσας φάσης ανάπτυξης της φεμινιστικής θεωρίας και πράξης, όπου οι εσωτερικές αντιφάσεις και τα φαινομενικά αδιέξοδα είναι ενδεικτικά μιας ηθικής και διανοητικής αμφιθυμίας που χαρακτηρίζει τις μεταβατικές περιόδους: Το φεμινιστικό κίνημα που ως απελευθερωτικό κίνημα απευθύνθηκε στην κοινωνική ταυτότητα των γυναικών, υπονοώντας μια δεδομένη, δομημένη, κοινή προϋπάρχουσα ταυτότητα (κάτι που εναρμονίζεται με τη φυσιογνωμία των λεγόμενων Νέων Κοινωνικών Κινημάτων), μετεξελίσσεται από φορέας διεκδίκησης του τέλους της καταπίεσης των γυναικών σε ρεύμα αμφισβήτησης της αποδοχής των καθιερωμένων και στερεότυπων διχοτομικών ταυτοτήτων φύλου, οι οποίες οριοθετούν ασφυκτικά τις επιλογές των υποκειμένων στο

6. Ο φεμινιστικός λόγος περί πολλαπλότητας της γυναικειάς ταυτότητας «τράβηξε το χαλί κάτω από τα πόδια της φεμινιστικής πολιτικής», υποστηρίζει η K. Soper (*Troubled Pleasures*, Λονδίνο, Verso, 1990, σ. 234), εκφράζοντας μια αντίληψη η οποία είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη (και συνήθως καλύτερα επεξεργασμένη) στο χώρο της φεμινιστικής θεωρίας. Γενικότερα για μια περιληπτική επισκόπηση των θέσεων που εναντιώνονται στη σύνδεση της φεμινιστικής θεωρίας με «μετανεωτερικές» αντιλήψεις, βλ. S. Benhabib, *Situating the Self*, Cambridge, Polity Press, 1992, ιδιαίτερα σ. 203-241. Βλ. και K. McClure, «On the subject of rights», στο Ch. Mouffe (επιμ.), *Dimensions of Radical Democracy*, Λονδίνο, Verso, 1992, όπου, εκτός από πλούσιες βιβλιογραφικές αναφορές, υπάρχει και ενδιαφέρων αντίλογος. Βλ. επίσης και Ε. Αβδελά, «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία», π. *Δίνη*, τχ. 6, 1993, σ. 20-23, για μια αντίστοιχη συζήτηση στο χώρο της Ιστορίας. Θα επανέλθω στο ζήτημα αυτό στο τελευταίο μέρος του άρθρου.

συνολικό τρόπο ζωής και ειδικότερα στη σεξουαλικότητα, τη μητρότητα και την πατρότητα. Με αυτή την έννοια, το φεμινιστικό, όπως και άλλα οράματα απελευθέρωσης τα οποία στόχευαν κυρίως στην απόκτηση ισότητας στις ευκαιρίες, μετατόπισε το κεντρικό σημείο αναφοράς του γύρω από την έννοια της πολύμορφης και κατακερματισμένης ταυτότητας και με πολιτικό διακύβευμα πλέον τη διεκδίκηση επιλογής στον τρόπο ζωής.⁷

Η πολιτικοποίηση αυτή της υποκειμενικότητας, στο πλαίσιο της οποίας τοποθετείται στο επίκεντρο του πολιτικού ζητήματος το πώς τα υποκείμενα συγκροτούνται ως φυλετικά, και όχι πλέον η κατωτερότητα στην κοινωνική θέση των γυναικών, μετέτρεψε την κοινή γυναικεία ταυτότητα από ενοποιητικό πρόταγμα σε (καταπιεστικό;) μύθο. Γιατί η επίκληση της κοινότητας αυτής, ακυρώνοντας τις διαφορές μεταξύ των γυναικών, πάσχει από την ίδια ουσιοκρατική λογική από την οποία πάσχουν οι ανδροκεντρικές θεωρήσεις.⁸ Προς την κατεύθυνση αυτή δεν μπορεί παρά να συνέβαλε και το ότι οι γυναίκες που ξέφυγαν από τις παραδοσιακές ταυτότητες του φύλου τους δε βρήκαν άλλες, παρά μόνο όσες ήταν στερεότυπα και ανδροκεντρικά καθορισμένες, στη βάση μιας ισοπεδωτικής αντίληψης για τις ανάγκες και τις δυνατότητές τους: πάλι προκαθορισμένες, πάλι οριοθετημένες, πάλι δευτέρας κατηγορίας.

Η ταυτότητα του υποκειμένου ωστόσο είναι πάντα υπό διαμόρφωση, πάντα πολύμορφη και πάντα ατελής, ενώ στην πρόσληψή της ως ενιαίο ολοκληρωμένο και ομόκεντρο όλο –πρόσληψη η οποία έμοιαζε αυτονόητη και στη νέα φάση του φεμινιστικού κινήματος επί τρεις τουλάχιστο δεκαετίες– κυριαρχούν στοιχεία φαντασιακά.⁹ Η πολλαπλότητα των υποκειμενικών ταυτοτή-

7. Βλ. γι' αυτό το θέμα τις παρατηρήσεις του A. Giddens, *Modernity and Self Identity*, Cambridge, Polity Press, 1991, σ. 214-215, σχετικά με τη διάκριση emancipatory politics/life politics.

8. Βλ. J. Sawicki, «Foucault, feminism and questions of identity», στο C. Gutting (επιμ.), *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, σ. 289 κ.ε.

9. Το ψυχαναλυτικό φεμινιστικό ρεύμα συνέβαλε στην αμφισβήτηση της καρτεσιανής αντίληψης περί ορθολογικού ατόμου με δεδομένη ενοποιημένη ταυτότητα, κάτι που κλόνισε γενικότερα τη βεβαιότητα του φεμινιστικού κινήματος περί προφανούς και αυτονόητης αντιπαράθεσης των δύο κατηγοριών φύλου. Η

των δηλαδή, προφανώς δεν είναι καινούρια ως κοινωνική πραγματικότητα. Αν τώρα τίθεται το σχετικό ζήτημα με έμφαση για τις γυναίκες, είναι γιατί η κοινωνική συγκυρία και οι αλλαγές στην πραγματικότητα της ζωής τους τώρα επέτρεψαν να αμφισβητηθεί μαζί από αυτές το ιδεολόγημα του ομόκεντρου και ενιαίου υποκειμένου με μια κυρίαρχη ταυτότητα, ένα ιδεολόγημα του οποίου η κατάρρευση έχει σοβαρότατες (και πολιτικές) συνέπειες, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου είχε επενδυθεί και με το μύθο της γυναικείας ηθικής ανωτερότητας.¹⁰ Ενώ οι ταυτότητες γενικότερα διαμορφώνονται σε μεγάλο βαθμό στα μάτια του άλλου, η ταυτότητα φύλου, όπως μας είναι γνωστή σήμερα, προϋποθέτει και την άρνηση/απόρριψη των αρσενικών ή θηλυκών πλευρών του εγώ. Ασυνείδητες πλευρές της όμως παραμένουν πάντα σε λανθάνουσα μορφή, κάτι που συμβάλλει στο ότι τα υποκείμενα, γυναίκες και άνδρες, παραμένουν κατακεραματισμένα σε όλη τους τη ζωή, με τις καταπιεσμένες –ανδρικές ή γυναικείες– πλευρές της υποκειμενικότητάς τους να βρίσκουν περιστασιακά μόνο έκφραση.

Συνεπώς, και ενώ η απλουστευτική αντιπαράθεση των δύο κοινωνικών κατηγοριών γυναίκες/άνδρες ως αυτονόητων και μη προβληματικών δεν εκφράζει πλέον τις φεμινιστικές ανησυχίες, άρα η δημοκρατική επιταγή δεν ικανοποιείται από την εξίσωση του ενός με τον άλλο, γεννάται το ερώτημα σε ποιο βαθμό η γυναικεία υποκειμενικότητα μπορεί να εκφραστεί άμεσα, χωρίς τη διαμεσολάβηση της ανδρικής κυρίαρχης οπτικής. Οι γυναίκες, υποκείμενα του κυρίαρχου λόγου περί θηλυκότητας, υπόκεινται πάντα στον έλεγχο του, ενώ ο αντίστοιχος φεμινιστικός λόγος προσπαθεί διερευνητικά να συγκροτήσει το νέο υποκείμενο «γυ-

αμφισβήτηση αυτή βέβαια δεν αποτελεί προνόμιο της φεμινιστικής θεωρίας, αλλά διαφαίνεται στα σημαντικότερα φιλοσοφικά ρεύματα του 20ού αιώνα. Βλ. Ch. Mouffe, «Post-Marxism: Democracy and identity», π. *Society and Space*, τόμ. 13, τχ. 3, 1995· W. Natter, «Radical democracy: Hegemony, reason, time and space», π. *Society and Space*, τόμ. 13, τχ. 3, 1995.

10. Είναι χαρακτηριστική από την άποψη αυτή η περίπτωση της Ισλανδίας. Βλ. I.D. Björnsdóttir - S.D. Kristmundsdóttir, «Purity and defilement: Essentialism and punishment in the Icelandic women's movement», π. *The European Journal of Women's Studies*, τόμ. 2, τχ. 2, 1995, σ. 171-173.

ναίκες» στην πολλαπλότητά του, ένα υποκείμενο που ακόμη μοιάζει ουτοπικό. Και αυτό παρ' ότι η συγκρότησή του –όπως και άλλων που παραμένουν άκαμπτα οριοθετημένα με βάση την ουσιοκρατική λογική– αρχίζει να προβάλλει ως κοινωνικά επιτακτική στις σημερινές συνθήκες. Ιδιαίτερα μάλιστα σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου η φθορά παραδοσιακών θεσμών (όπως τα πολιτικά κόμματα) που έπαιξαν σχεδόν αποκλειστικό ρόλο στη λειτουργία της δημοκρατίας εις βάρος της κοινωνίας πολιτών, κάνει ακόμη πιο επιτακτική την αναγκαιότητα έκφρασης των πολλαπλών ταυτοτήτων των κοινωνικών υποκειμένων, έτσι ώστε να διαμορφωθεί μια ουσιαστική συμμετοχική δημοκρατία.

Συνοψίζοντας τις προηγούμενες παρατηρήσεις, και πριν περάσω σε συγκεκριμένες υποθέσεις για την ελληνική πραγματικότητα, θα ήθελα να υπογραμμίσω τρεις βασικές αντιφάσεις τις οποίες θεωρώ καθοριστικές για την επιχειρηματολογία που διατυπώνεται στο άρθρο αυτό:

– Το συγκεκριμένο, σαφές και ευδιάκριτο σύστημα σχέσεων των δύο φύλων, το οποίο δομήθηκε τη νεωτερική εποχή με βάση μια συγκεκριμένη διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, βάλλεται σήμερα από τη σύγχρονη έμφαση στη σημασία της προσωπικής ζωής και την αποδοχή των όποιων ιδιαιτεροτήτων των υποκειμένων, οι οποίες εξασθενούν τα όρια δημόσιου και ιδιωτικού χώρου.

– Η μείωση της σημασίας της κοινωνικής τάξης και η παράλληλη προβολή άλλων διαιρετικών τομών, όπως το φύλο, ως κοινωνικά ουσιωδών, συνυπάρχει με τη συνειδητοποίηση ότι η διπολικότητα γυναίκες-άνδρες δεν καλύπτει τις κοινωνικές εμπειρίες που ανήγονται στο φύλο, αφού αυτό επιδρά κατά πολύ πιο περίπλοκο και πολύμορφο τρόπο, προτείνοντας πολλαπλές κοινότητες ταυτοτήτων.

– Η κοινωνική ταυτότητα φύλου, που αποτελούσε ένα από τα πλέον σταθερά σημεία αναφοράς στον πολιτισμικό ορίζοντα της νεωτερικότητας, άρχισε να αποσυντίθεται. Η αποδοχή, δηλαδή, του φύλου ως κοινωνικά και πολιτικά ουσιώδους συμβαδίζει με τη μείωση του αυτονόητου χαρακτήρα της συγκεκριμένης φυλετικής υπόστασης. Είναι λιγότερο προφανές σήμερα απ' ό,τι χθες το τι σημαίνει για το υποκείμενο η δήλωση «είμαι γυναίκα» ή

«είμαι άνδρας». Άρα είναι λιγότερο σαφώς οριοθετημένη η γυναικεία ή η ανδρική συνιστώσα των ταυτοτήτων των υποκειμένων, στο μέτρο που η αίσθηση της υποκειμενικότητάς τους προσδιορίζεται λιγότερο σαφώς από το φύλο τους, τουλάχιστον όπως το ξέραμε.

Η μείωση αυτή της βαρύτητας της διάκρισης των φύλων στη δόμηση της υποκειμενικής ταυτότητας έχει βέβαια βαρύνουσες συνέπειες και στη δόμηση της πολιτικής τους ταυτότητας στο επίπεδο της οποίας είναι έκδηλο ότι οι καθιερωμένες συναρτήσεις φύλου και πολιτικής συμπεριφοράς δε λειτουργούν πλέον, ιδιαίτερα για τους νέους. Πράγματι, σε αυτή την κατηγορία ηλικιών δεν επιβεβαιώνεται η θεωρούμενη ως δεδομένη δεξιόστροφη απόκλιση του γυναικείου εκλογικού σώματος, δεν παρατηρείται μειωμένη συμμετοχική προδιάθεση των γυναικών και δε σημειώνεται μικρότερη ετοιμότητα για δυναμική παρέμβαση στην πολιτική διαδικασία. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, και σε διαφορετικές πολιτικές κουλτούρες, παρατηρείται ακριβώς το αντίθετο.¹¹ Αλλά και πέρα από την πολιτική ταυτότητα, η μείωση της κοινωνικής βαρύτητας του φύλου θα έχει σαφείς επιπτώσεις σε όλες τις κοινωνικές διεργασίες και τις δομές, αφού οι ρόλοι τους οποίους ασκούν τά υποκείμενα με βάση τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουν, βιώνουν και αποδέχονται την ταυτότητά τους, είναι αυτοί που στηρίζουν την όλη κοινωνική οργάνωση. Παράλληλα όμως, και σε αντίθεση με την κλασική κοινωνιολογική θεώρηση περί οντολογικής ανεξαρτησίας των ρόλων από το υποκείμενο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το υποκείμενο είναι οι ταυτότητές του.

Παρά τις αλλαγές, ωστόσο, που σημειώνονται στο επίπεδο της ταυτότητας, οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία εξακολουθούν να βρίσκονται σε κατώτερη κοινωνική θέση, ενώ η κατάρρευση του μύθου της κοινής γυναικείας ταυτότητας, ο οποίος πολιτικά λειτούργησε αποδοτικά για δεκαετίες, δε φαίνεται να εξυπηρετεί άμεσα την υπόθεση της αναίρεσης της κατωτερότητας αυτής, στο μέτρο που δεν ευνοεί την ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος, τουλάχιστον όσον αφορά το μαζικό διεκδικητι-

11. Βλ. σχετικά παραδείγματα που αφορούν την ελληνική πολιτική κουλτούρα στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, Αθήνα, Gutenberg, 1992, σ. 221-238, και της ίδιας, *Πολιτική συμπεριφορά*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1993, σ. 90-94.

κό σκέλος του. Πρόκειται για νέα δεδομένα, τα οποία επιβάλλεται να αντιμετωπίσει τόσο η φεμινιστική θεωρία όσο και η αντίστοιχη στρατηγική.

II. Η διαδικασία διαμόρφωσης και το περιεχόμενο της γυναικείας ταυτότητας έχουν υποστεί σημαντικότερες αλλαγές τις τελευταίες δεκαετίες και στην ελληνική κοινωνία, αλλαγές που εκφράζονται και εκφράζονται ως αλλαγές στη γυναικεία συνείδηση. Στην τελευταία, και παρά την πολυμορφία της, διακρίνεται ένας βασικός κορμός που μεταπολεμικά, αλλά εντονότερα από το 1974, παρουσιάζει πολύ σοβαρές μετεξελίξεις οι οποίες, προφανώς, συνοδεύουν συγκεκριμένες αλλαγές στα γυναικεία πρότυπα ζωής.¹² Η μη αποδοχή του θεμιτού της γυναικείας κατωτερότητας είναι μαζικότερη, όπως δείχνουν οι εμπειρικές έρευνες του τέλους της δεκαετίας του '80,¹³ ενώ οι γυναίκες αυτοπροσδιορίζονται σε σημαντικό ποσοστό ως θύματα διακρίσεων, κάτι στο οποίο αποδίδουν τη μειωμένη κοινωνική και πολιτική τους παρουσία σε θέσεις εξουσίας, αλλά και κάτι το οποίο δηλώνουν μαζικά ότι δεν αποδέχονται. Η κριτική αυτή στάση ωστόσο, ενδεικτική μιας αυτογνωσίας της γυναικείας υποκειμενικότητας, της οποίας η έκταση ήταν αδιανόητη παλαιότερα, συνοδεύεται (όταν συνοδεύεται) κυρίως από διεκδικητική συμπεριφορά που δεν αμφισβητεί ούτε το πλαίσιο ούτε τις άλλες, πλην των αμιγώς και πρόδηλα σεξιστικών, βασικές αρχές του ανδροκεντρικού συστήματος, τον αποκλεισμό δηλαδή του γυναικείου φύλου. Προσβλέπει δε συνήθως όχι σε γενικότερη ανατροπή, αλλά σε πρόσβαση στο σύστημα.

Γιατί; Αν θέλαμε να διατυπώσουμε μια υπόθεση για την αιτιολόγηση του ιδιαίτερου αυτού χαρακτήρα της γυναικείας αμφισβήτησης στην Ελλάδα, θα έπρεπε να επανέλθουμε στην έννοια της ταυτότητας και να σημειώσουμε τη βαρύτητα της «διαφοράς» ως παράμετρο της δόμησης ταυτότητας.¹⁴ Η ύπαρξη και η πρόσληψη διαφορών επιτρέπει τη διαμόρφωση ταυτοτήτων η

12. Βλ. Χ. Ιγγλέση, *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1990, σ. 10-13, για τον τρόπο με τον οποίο συχνά βιώθηκαν οι αλλαγές.

13. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *ό.π.*, σ. 127-141.

14. Βλ. για το θέμα αυτό, Α. Norton, *Reflexions on Political Identity*, Βαλτιμόρη, The Johns Hopkins University Press, 1993, ιδιαίτερα την εισαγωγή.

δόμηση δηλαδή της ταυτότητας αρχίζει με την αναγνώριση της ύπαρξης διαφορών μεταξύ των υποκειμένων. Η δε ταυτότητα φύλου βασίζεται στον τρόπο με τον οποίο βιώνεται κοινωνικά η διαφορά των φύλων, μια διαφορά που, αν στη σημερινή Ελλάδα στηρίζεται ενδεχομένως λίγο λιγότερο έκδηλα απ' ό,τι προπολεμικά στην καταπίεση, στηρίζεται όμως ίσως αναλογικά περισσότερο στην εκμετάλλευση. Το τελευταίο βέβαια δεν αποτελεί ελληνική ιδιομορφία, αλλά παρατηρείται και σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες.

Μια ερμηνευτική υπόθεση που θα στόχευε να συνδυάσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της γυναικείας συνείδησης στη σημερινή Ελλάδα με τα βασικά χαρακτηριστικά του αντίστοιχου ανδροκρατικού συστήματος, θα παρέπεμπε στα κυρίαρχα στοιχεία που συγχροτούν στις συλλογικές φαντασιώσεις τον ιδεατό τύπο γυναίκας στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Μέσω αυτού του προτύπου γυναίκας ασκείται, εξάλλου, η εξουσία του ανδροκεντρικού συστήματος: Δεν πρόκειται κυρίως για ένα πρότυπο υποταγής, αδυναμίας, έλλειψης πρωτοβουλίας, ούτε για την εξιδανίκευση ενός αισθητικά ελκυστικού αλλά άβουλου υποκειμένου το οποίο καθοδηγείται και στηρίζεται από τον ανδρικό περίγυρο. Αυτός ο ιδεότυπος και οι αντίστοιχες κοινωνικοποιητικές επιδράσεις θα γεννούσαν ως αναμενόμενη αντίδραση, σε περίπτωση απόρριψης, μια γυναικεία αυτογνωσία βαθιάς αμφισβήτησης και εξέγερση κατά της καταπίεσης. Ωστόσο, στο πλαίσιο και με βάση τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνικής δομής, δεν είναι η αδύναμη και άβουλη γυναίκα αυτή που ενσαρκώνει αφαιρετικά την εξιδανίκευση του φύλου αυτού, αλλά αντίθετα, η δυναμική και αποτελεσματική, η «καπάτσα», που δε στηρίζεται στους άνδρες αλλά τους στηρίζει και διοχετεύει όλη τη ζωτικότητα και όλο το δυναμισμό της στην εξυπηρέτησή τους.¹⁵ Το πρότυπο αυτό βρίσκει

15. Εδώ βασίζονται ενδεχομένως και ορισμένες απλουστευτικές εκτιμήσεις που εμφανίζονται στην εθνολογική βιβλιογραφία, όπου υποστηρίζεται ότι οι σχέσεις εξουσίας των φύλων αντιστρέφονται στο σπίτι. Βλ., για παράδειγμα, E. Field, «The position of women: Appearance and reality», στο J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1986, σ. 41-52. Βέβαια, η υπόθεση που διατυπώνω παραπάνω, η οποία δεν εναρμονίζεται με τις σχετικές εκτιμήσεις, είναι απλώς αυτό που δηλώνεται: μια υπόθεση εργασίας που θα πρέπει να ελεγχθεί.

την πιο ολοκληρωμένη μορφή του στο πρότυπο της «μητέρας»,¹⁶ η οποία πρέπει να είναι ικανή να στηρίζει, να είναι δυνατή ώστε να αντιστέκεται και να αγωνίζεται, εφευρετική και αποτελεσματική ώστε να κατευθύνει τις τύχες των παιδιών της. Είναι φανερό ότι το παραπάνω βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση προς το πρότυπο της αδύναμης και άβουλης γυναίκας που εναποθέτει την τύχη της στα χέρια ενός άντρα (υπο-ανδρεύεται) ώστε να κατέφκει να επιβιώσει, με αντάλλαγμα την υποταγή και την εξυπηρέτηση του προστάτη της. Χωρίς επιθυμίες, φοβισμένη και αδύναμη η γυναίκα αυτή δεν μπορεί παρά να εξεγερθεί αν συνειδητοποιήσει τον ανορθολογικό χαρακτήρα του συστήματος κοινωνικών σχέσεων στο οποίο εμπλέκεται.

Αντίθετα, η δυναμική αλλά διοχετεύουσα το δυναμισμό της προς όφελος των άλλων γυναίκα έχει επιθυμίες. Και μάλιστα, όπως οφείλει να αναπτύσσει επιδεξιότητες για το καλό των δικών της, οφείλει και να επιθυμεί να φροντίζει και να υπηρετεί τους προσφιλείς άλλους. (Πόσες νευρώσεις, πόσες καταπιεσμένες και διοχετευμένες αλλού επιθυμίες δε θα έχει γεννήσει η υποχρέωση, όχι μόνο να εξυπηρετούν τους άλλους οι γυναίκες στην ελληνική κοινωνία, αλλά και να επιθυμούν να το κάνουν!). Αυτού του τύπου το γυναικείο πρότυπο οδηγεί, αν αμφισβητηθεί, όχι στην απόλυτη απόρριψη και σ' ένα διάχυτο έστω φεμινισμό σκανδιναβικού τύπου, στον οποίο το νεωτερικό πρόταγμα της ισότητας μοιάζει για πρώτη φορά να μπορεί να λειτουργήσει άφυλα, αλλά στη διεκδίκηση μιας κοινωνικής θέσης σαν του άλλου,¹⁷ δηλαδή τελικά της θέσης του άλλου, της θέσης αυτού τον οποίο οφείλουν να επιθυμούν να ικανοποιούν οι προσφιλείς του άλλοι.

16. Σχετικώς διαφοροποιημένη άποψη για το θέμα, βλ. στο Χ. Ιγγλέση, *Πρόσωπα γυναικών...* σ. 95-97, η οποία τονίζει το συνδυασμό δυνατής μητέρας και άβουλης γυναίκας.

17. Βεβαίως και υπάρχει πολύ διαδεδομένο στις δυτικές κοινωνίες το πρότυπο της «επιτυχημένης» νέας γυναίκας που υιοθετεί ανδρικά εξωτερικά στοιχεία της επιτυχίας. Στην περίπτωση αυτή όμως πρόκειται για μια τάση που εντάσσεται στο πλαίσιο του φιλελεύθερου φεμινιστικού ρεύματος, είναι σαφής και οριοθετημένη και αποτελεί μία από τις δυνατές εκδοχές της γυναικείας αμφισβήτησης, συνήθως δίπλα στη μαρξιστική και τη ριζοσπαστική. Στην Ελλάδα, η σχετική προβληματική περιορίζεται συνήθως στο εάν αυτή είναι η μόνη δυνατή ή αν είναι αυθεντική και πόσο.

Ο ιδιαίτερος αυτός χαρακτήρας του συστήματος σχέσεων των δύο φύλων ο οποίος παραπέμπει σε ιδιομορφίες της κοινωνικής αναπαραγωγής στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας –και ειδικά στο χαρακτήρα και το ρόλο της οικογένειας και στην ηγεμονία του μικροαστικού πολιτισμικού προτύπου–, προφανώς επηρέασε και ορισμένα χαρακτηριστικά του γυναικείου/φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα των δεκαετιών του '70 και του '80, τα οποία συνήθως εμφανίζονται ως παρέκκλιση από το αντίστοιχο «δυτικό» πρότυπο. Εννοώ βεβαίως κυρίως την ύπαρξη μαζικών γυναικείων οργανώσεων με κομματική εξάρτηση δίπλα σε ένα δραστήριο αλλά αριθμητικά περιορισμένο σύνολο αυτόνομων φεμινιστικών ομάδων, καθώς και την ανυπαρξία διαφοροποιήσεων θεωρητικής φύσεως που να γίνονται αποδεκτές ως τέτοιες στο εσωτερικό του γυναικείου κινήματος.¹⁸ Παράλληλα, ο χαρακτήρας αυτός του συστήματος σχέσεων των δύο φύλων επηρέασε και τις ιδεολογικές συνιστώσες της πολιτικής υπέρ της «ισότητας», που θεσμοθετήθηκε τη δεκαετία του '80 από το ΠΑΣΟΚ και η οποία, με τη σειρά της, δημιούργησε ένα νέο πλαίσιο για μια παλιά πραγματικότητα: Οι αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο, η κύρωση της διεθνούς συμβάσεως για την εξάλειψη κάθε μορφής διακρίσεως σε βάρος των γυναικών, η θεσμοθέτηση της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις, τα μέτρα για τις αμβλώσεις, για το βιασμό, οι διευκολύνσεις σε εργαζομένους με οικογενειακές υποχρεώσεις κ.ά., παρά τις ατέλειές τους, αποτελούν εντυπωσιακά μέτρα εκσυγχρονισμού της νομοθεσίας σε έναν ευαίσθητο τομέα, ενός εκσυγχρονισμού που έγινε μάλιστα αποδεκτός χωρίς ι-

18. Η βασική σχετική διάκριση τοποθετείται ακριβώς μεταξύ γυναικείων οργανώσεων και φεμινιστικών ομάδων. Η έλλειψη αποδεκτών θεωρητικών διαφοροποιήσεων στο εσωτερικό του γυναικείου/φεμινιστικού κινήματος μπορεί να οδηγήσει, όπως βρισκονται απ' έξω, στη δημιουργία της εντύπωσης ότι όλα είναι διαφορές διαβαθμίσεων του φεμινιστικού συστατικού των προβληματισμών, με τις ελαφρώς φεμινίστριες στο ένα άκρο και στο άλλο αυτές που θεωρείται ότι προβαίνουν σε φεμινιστικές υπερβολές. Για ένα ιστορικό του σχετικού κινήματος από την περίοδο της μεταπολίτευσης, βλ. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο Ε. Λεοντίδου - Σ. Αππερ (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1992, και ιδιαίτερα για τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις, βλ. π. Δίνη τχ. 3, 1988, και τχ. 4, 1989.

διαίτερες αντιστάσεις.¹⁹ Το ότι όμως στο πλαίσιο ενός έντονα ανδροκεντρικού πολιτικού συστήματος και μιας ανδροκρατικής κοινωνίας έγιναν τόσο εύκολα αποδεκτές αλλαγές, που θεωρήθηκαν ακόμη και ως πρωτοποριακές, είναι δηλωτικό της μικρής βαρύτητας που παρουσιάζουν για την ουσία της γυναικείας κατάπισης. Προφανώς, τα σχετικά μέτρα δε στόχευαν στην ανατροπή των εξουσιαστικών σχέσεων των δύο φύλων, ούτε στην κατάργηση των προτύπων φύλων όπως μας είναι γνωστά. Δε θα μπορούσαν άλλωστε. Στόχος υπήρξε η διευκόλυνση των γυναικών για την άσκηση των ρόλων τους (που νομιμοποιούνται έτσι περισσότερο ως δικό τους) και η κατάργηση των κατάφωρων αδικιών σε βάρος τους, οι οποίες δεν αρμόζουν στην επιδιωκόμενη ευρωπαϊκή φυσιογνωμία της χώρας. Η αντίληψη της «ισότητας» συνεπώς, που χαρακτήρισε τη σχετική κοινωνική πολιτική του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του '80, εντάσσεται απόλυτα στη φιλελεύθερη παράδοση, αφού στόχευε κυρίως στην τυπική εξίσωση των γυναικών με ένα ανδρικό πρότυπο μέσω διευκολύνσεων (ωρράριο, παιδικό σταθμό, κ.ά.), ώστε ως εργαζόμενες να μην εμποδίζονται από τους, πάντα αποκλειστικά δικούς τους, «γυναικείους» ρόλους.

Αναμφίβολα όμως, κατά τη δεκαετία του '80 βελτιώθηκαν οι συνθήκες διαβίωσης συγκεκριμένων κατηγοριών γυναικών, ενώ η σχετική πολιτική του ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε μερική απάντηση στο γυναικείο αίτημα για πρόσβαση στο δημόσιο χώρο: κάτι που πιστώθηκε στο ΠΑΣΟΚ και εξαργυρώθηκε εκλογικά από αυτό: Στις εκλογές του 1985, για πρώτη φορά στην ελληνική εκλογική ιστορία, οι γυναίκες ψήφισαν ελαφρώς μαζικότερα από τους άνδρες υπέρ κόμματος το οποίο δεν ανήκει στη Δεξιά. Υπέρ του ΠΑΣΟΚ. Η διαφορά ήταν μικρή (45,9% έναντι 44,6%), ωστόσο αξιοσημείωτη, γιατί παρατηρήθηκε σε όλες τις περιοχές –αστικές (+1,5), ημιαστικές (+1,3) και αγροτικές (+0,7)–, αλλά και διότι υπήρξε ενδεικτική μιας νεωτερικής τάσης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, η οποία επιβεβαιώθηκε σε όλες τις μετέπειτα εκλογικές

19. Βλ. Ε. Βαρίκα, ό.π., καθώς και Γ. Αθανασάτου, «Η επανεμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων στη μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους», στο Κ. Σπανού (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1995.

αναμετρήσεις: '89, '89, '90, '93. Κάθε φορά, η επιλογή του ΠΑΣΟΚ ήταν ελαφρώς μαζικότερη στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες, ανεξαρτήτως του τελικού αποτελέσματος των εκλογών. Εξάλλου, γενικότερα, την ίδια περίοδο εντείνεται συνεχώς η μείωση της βαρύτητας του φύλου ως παράγοντα διαφοροποίησης στην ψήφο. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι στις εκλογές του 1993, η διαφορά ανδρικής και γυναικείας ψήφου είναι μικρότερη ή ίση της μονάδας σε όλα τα κόμματα, με εξαίρεση το ΠΑΣΟΚ το οποίο οι γυναίκες υπερψηφίζουν κατά 1,3 εκατοστιαία μονάδα περισσότερο από τους άνδρες. Δηλαδή, ουσιαστικά έχει εξαλειφθεί η διαφορά στην ψήφο γυναικών και ανδρών. Είναι φανερό ότι το θεωρούμενο ως παραδοσιακό γυναικείο πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς, που χαρακτηρίζεται από πολιτική αδιαφορία και από συντηρητικότερη απόκλιση στην ψήφο, επιβεβαιώνεται πλέον στις ηλικιωμένες και τις αναλφάβητες, ενώ είναι προφανές ότι η ηλικία και το μορφωτικό επίπεδο αποτελούν ισχυρότερους διαφοροποιητικούς παράγοντες για τη γυναικεία από ό,τι για την ανδρική πολιτική συμπεριφορά. Η πολιτική φυσιογνωμία των νέων και μορφωμένων γυναικών και αυτή των αντίστοιχων ανδρών μοιάζουν όλο και περισσότερο μεταξύ τους, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, η πρώτη προβάλλει ως πιο ριζοσπαστική, εντονότερα διαφοροποιημένη από αυτή των ηλικιωμένων, οι οποίες βιώνουν το φύλο τους σύμφωνα με παλαιότερα πρότυπα.

Αν όμως η «γυναικεία» πολιτική του ΠΑΣΟΚ εξαργυρώθηκε εκλογικά, την ίδια περίοδο και στο επίπεδο των αντιλήψεων παρατηρήθηκαν ενδιαφέρουσες αλλαγές: Σημειώθηκε μεγάλη κοινωνική αποδοχή και διάχυση αντιλήψεων που αναφέρονται έστω και εμμέσως στο φεμινισμό,²⁰ ενώ για πρώτη φορά αμφισβητήθηκε η επάρκεια της πολιτικής ισότητας σε συνθήκες κοινωνικής ανισότητας των φύλων. Μπορεί, συνεπώς, να υποστηριχθεί ότι η σχετική πολιτική και ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '80 –σημείο τομής της «εκσυγχρονιστικής» και της λαϊκιστικής πολιτικής του κόμματος αυτού– μέσω της νομομοποίησης γυναικείων αιτημάτων, επέδρασαν θετικά στην κοινωνική πρόσληψη των γυναικών και των διεκδικήσεών τους. Κι αυτό παρά το ότι

20. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, ό.π., σ. 145-149.

οι όροι με τους οποίους συντελέστηκε η βελτίωση αυτή ενδεχομένως επέδρασαν νομιμοποιητικά ως προς την (εκσυγχρονισμένη) γυναικεία καταπίεση και άφησαν ανέπαφο τον εξουσιαστικό χαρακτήρα των σχέσεων των δύο φύλων· αντίφαση η οποία λειτούργησε ανασχετικά ως προς την κλιμάκωση των διεκδικήσεων και βεβαίως οριοθέτησε και τον τύπο της επίδρασης των μέτρων αυτών στη δημοκρατία.

Στην παρούσα δεκαετία, το σχετικό πολιτικό πρόβλημα που διαφαίνεται και στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας –και το οποίο εκφράζεται μέσω της αναδίπλωσης του φεμινιστικού κινήματος σε σχέση με τη λειτουργία του ως ομάδας πίεσης– συμπυκνώνεται στο ότι ενώ οι (ιστορικά ξεπερασμένοι;) στόχοι της ισότητας των φύλων και της απελευθέρωσης των γυναικών μπορούσαν να λειτουργήσουν συσπειρωτικά ως κινητήρια δύναμη διεκδικητικών κινημάτων, δε συμβαίνει το ίδιο με τη νέα οπτική που γεννήθηκε στο πλαίσιο των κινημάτων αυτών, και η οποία οδηγεί πέρα από το μονοδιάστατο άτομο και τη σαφή διχοτομία γυναίκες-άνδρες: Χωρίς ενδεχομένως να είναι προφανής ή μονοσήμαντη η σχέση αιτίου και αιτιατού μεταξύ των δύο παρακάτω νέων παραμέτρων της κοινωνικής πραγματικότητας, είναι πάντως αναμενόμενο πως η συνειδητοποίηση των γυναικών ότι έχουν πολλές και διαφορετικές ταυτότητες και όχι μόνο μία, αυτή του φύλου τους, είχε ως αποτέλεσμα την εξουδετέρωση της μαχητικότητας των φεμινιστικών διεκδικήσεων που επικεντρώνονται στη γυναικεία ταυτότητα. Διότι, τελικά, μια φεμινιστική πολιτική η οποία βασίζεται στην επίκληση κοινής και ομοιογενούς ταυτότητας της κοινωνικής κατηγορίας την οποία σκοπεύει να «απελευθερώσει», μπορεί να αποδειχθεί βαθύτατα καταπιεστική και να αντιστρατεύεται την ίδια τη λογική της. Πόσο μάλλον μια πολιτική «υπέρ των γυναικών», η οποία εκσυγχρονίζει την καταπίεση δηλώνοντας ότι επιδιώκει την εξυπηρέτησή τους, ενώ παράλληλα καταφέρει να αξιοποιήσει την αξιοθαύμαστη ιδιότητα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας να αφομοιώνει και να εξουδετερώνει στόχους και οράματα που έρχονται σε ουσιαστική ρήξη με το υπάρχον πολιτικό σύστημα. Παράλληλα όμως, το σύστημα σχέσεων των δύο φύλων εξακολουθεί να λειτουργεί καταπιεστικά εις βάρος των γυναικών και η δημοκρατία, ακόμη και

ως τυπική διαδικασία, συνεχίζει να πάσχει από τη μειωμένη συμμετοχή τους στο δημόσιο χώρο, η οποία εκφράζει και την υπάρχουσα ανισότητα των φύλων.²¹ Η αντίφαση αυτή, την οποία εξέθρεψε η νεωτερικότητα, με την οποία η σύγχρονη φεμινιστική σκέψη διατηρεί διφορούμενη σχέση, επιβάλλεται να αρθεί, έτσι ώστε να διευρυνθεί πράγματι ο χώρος στον οποίο η δημοκρατία αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση και επιταγή. Στην ελληνική κοινωνία μάλιστα, το σχετικό πρόβλημα εμφανίζεται ιδιαίτερα πολύπλοκο, στο μέτρο που οι «μετανεωτερικές» ανησυχίες σχετικά με το περιοριστικό και, τελικά, καταπιεστικό πλαίσιο των αιτημάτων που αποδέχονται ως αδιαμφισβήτητες τις κατηγορίες φύλου (και τις αντίστοιχες διπολικές ταυτότητες), συνυπάρχουν με στοιχεία της κοινωνικής πραγματικότητας που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν προνεωτερικά.²²

III. Αλλά πώς συνδέεται το ζήτημα της φυλετικής υποκειμενικότητας με τη θεωρία της δημοκρατίας; Και πώς οι γυναίκες θα υπηρέτησουν την υπόθεση της δημοκρατίας αγωνιζόμενες για το τέλος των εις βάρος τους διακρίσεων; Σύμφωνα με όσα διατυπώθηκαν παραπάνω, είναι χρήσιμο να υπογραμμιστεί ότι οι γυναίκες διαμορφώνουν την υποκειμενικότητά τους και με βάση τις καταπιεσμένες πλευρές της υποκειμενικότητας των ανδρών, τις οποίες όχι μόνο επιτρέπεται αλλά και επιβάλλεται να αναπτύξουν. Παράλληλα, στις γυναικείες συνειδήσεις υπάρχει εσωτερικευμένο ένα ανδρικό πανοπτικό, το οποίο, με σημείο αναφοράς κυρίως το γυναικείο σώμα, λειτουργεί για τις γυναίκες ως μέσο αυτοεπιτήρησης.²³ Ο κυρίαρχος ανδροκεντρικός λόγος περί θηλυκότητας είναι αυτός που δομεί τα υποκείμενα γυναικείου φύλου,

21. Δεν υπονοώ καθόλου, στο σημείο αυτό, ότι το αίτημα των ποσοτώσεων ή το πιο επεξεργασμένο αίτημα της *parité*, που προωθείται κυρίως στη Γαλλία, αποτελούν λύση στο σχετικό πρόβλημα. Βλ. την ιδιαίτερα συγκροτημένη σχετική συλλογιστική της Η. Varikas, «*Refonder ou racommoder la démocratie?*», π. *French Politics and Society*, τόμ. 12, τχ. 4, 1994, σ. 1-34.

22. Βλ. Κ. Δοξιάδης, «Η ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα», π. *Λεβιάθαν*, τχ. 13, 1993, σ. 123-148, ιδιαίτερα σ. 146, ο οποίος αναφέρεται στη «σχεδόν πλήρη έλλειψη εσωτερικευμένης (δημοκρατικής) επιτήρησης» στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας.

23. Βλ. γι' αυτό το θέμα J. Wolff, *Feminine Sentences*, ό.π., σ. 126-127.

τα οποία και υπόκεινται στον έλεγχο του. Η πολιτικότητα του συστήματος σχέσεων των φύλων εδράζεται ακριβώς σ' αυτόν τον εξουσιαστικό χαρακτήρα του, ο οποίος και διευκολύνει τη λειτουργία άλλων εξουσιαστικών δομών που είναι έκδηλης πολιτικότητας (όπως είναι η κρατική εξουσία για παράδειγμα).

Είναι εύλογο συνεπώς το ερώτημα που αφορά το πώς μπορεί η δημοκρατία να διαπλέκεται με και να στηρίζεται σε ένα σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων όπως είναι αυτό των φύλων. Πώς μπορεί να συνυπάρχει δημοκρατία, όχι βέβαια απλώς ως τυπικό σύστημα διακυβέρνησης αλλά ως σύνολο κοινωνικών σχέσεων,²⁴ με ένα κοινωνικό πλαίσιο αυστηρών, οριοθετημένων και αδιαπέραστων ταυτοτήτων, και στην προκειμένη περίπτωση ταυτοτήτων φύλου, οι οποίες δομούνται αντιθετικά, διχοτομικά και γι' αυτό ιεραρχικά; Μια φεμινιστική θεώρηση της σύγχρονης πραγματικότητας της δημοκρατίας θα συνιστούσε σημαντική πρόκληση για τη θεωρία της δημοκρατίας, στο μέτρο που θα υπογράμιζε ότι η καθιερωμένη δημοκρατική θεωρία και πράξη αποτελεί εξαιρετικά προβληματικό και γεμάτο ανακολουθίες σημείο αναφοράς (ακόμη και διαστρέβλωση των ιδανικών που αντιπροσωπεύει η δημοκρατία²⁵), όταν η κυρίαρχη πρόσληψη του πολιτικού εξακολουθεί να παραπέμπει στα δεδομένα μιας άκαμπτης ταυτότητας φύλου (της ανδρικής) και να συμβάλλει έμπρακτα στην αναπαραγωγή της καταπίεσης και της εκμετάλλευσης του ενός φύλου από το άλλο.

Στο πλαίσιο αυτής της λογικής θα μπορούσε ακόμη να υποστηριχθεί ότι η φεμινιστική αμφισβήτηση και πολιτική αποτελούν δυνητικά καθοριστικό παράγοντα ουσιαστικής και ριζοσπαστικής μετάλλαξης της δημοκρατίας ώστε, πέρα από εκσυγχρονιστικές νομιμοποιήσεις της καταπίεσης, να ανταποκριθεί αυτή στα δεδομένα της εποχής μας, προσεγγίζοντας στην πράξη συστατικές της αρχές (από τις οποίες δύσκολα θα βρισκαμε ριζοσπαστικότε-

24. Βλ. V. Held, *Feminist Morality*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1993, σ. 175, η οποία παραπέμπει στη σχετική, κλασική πλέον, διατύπωση του C. Macpherson, *Democratic Theory: Essays in Retrieval*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1973.

25. Η C. Pateman (*The Disorder of Women*, Cambridge, Polity Press, 1989, σ. 223) αναφέρεται στη διακωμώδη των δημοκρατικών ιδεωδών στο πλαίσιο της σεξιστικής οργάνωσης της κοινωνίας.

ρες) όπως είναι η ελευθερία και η ισότητα.²⁶ Γιατί, βέβαια, ποτέ δεν ήταν περισσότερο φανερό από σήμερα ότι οι αναφορές στη δημοκρατία παραπέμπουν όχι απλώς σ' ένα σύστημα διακυβέρνησης, αλλά σ' έναν τρόπο κοινωνικής οργάνωσης και σε μια υποκειμενική/προσωπική στάση ζωής. Ποτέ δεν ήταν περισσότερο επιτακτικό το δημοκρατικό πρόταγμα της αποδοχής της ποικιλίας στην έκφραση της υποκειμενικής ταυτότητας, μιας αποδοχής που να ξεπερνά τη (φιλελεύθερη) ανοχή,²⁷ και που να προσλαμβάνει ως αναμενόμενη κατηγορία ζωής το ποικιλόμορφο (όχι το διαφορετικό) της έκφρασης της υποκειμενικής υπόστασης του καθενός.

Πώς όμως μπορεί να ικανοποιηθεί η σύγχρονη δημοκρατική επιταγή, σχετικά με την αναγκαιότητα επέκτασης –σε όλο και αυξανόμενο αριθμό κοινωνικών πλαισίων και σχέσεων– αξιών όπως είναι η ουσιαστική ισότητα και η ελευθερία, όταν στην προώθηση του αιτήματος σχετικά με το δικαίωμα στη διαφορά²⁸ υφέρπει πάντα το ερώτημα: Διαφορετικοί από ποιους; Οι γυναίκες και άλλες καταπιεσμένες κατηγορίες από ποιους είναι διαφορετικές; Από ποιον κανόνα αποκλίνουν; Ποιο είναι δηλαδή το μέτρο σύγκρισης; Μήπως η έννοια της διαφοράς, της οποίας η προβολή θεωρείται κατά κανόνα ριζοσπαστική, επιτρέπει τελικά και νομιμοποιεί ιεραρχήσεις; Μήπως τα δίπολα πάντα ωθούν προς τη διάκριση ανώτερο-κατώτερο;²⁹ Μήπως, επιπλέον, υποθέτουν μια εσωτερική

26. Ο W. Natter («Radical democracy: Hegemony, reason, time and space», ό.π., σ. 268) σε διάλογο με τη Ch. Mouffe («Post-Marxism: Democracy and identity», ό.π.) υποστηρίζει ότι η διατύπωση «όλοι οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι και ίσοι», που εμπεριέχεται στη δημοκρατική παράδοση, δείχνει ότι δε χρειαζόμαστε πιο ριζοσπαστικές αρχές οργάνωσης της κοινωνίας, αλλά κατάλληλες πολιτικές που θα υλοποιήσουν τις αρχές αυτές.

27. Η ανοχή, στην οποία βασίζεται η φιλελεύθερη αντιμετώπιση της διαφοράς, αποτελεί εξαιρετικά εύθραυστη βάση κοινωνικής συνύπαρξης, στο μέτρο που ανέχομαι κάτι που δε μου αρέσει ή που δεν εγχείρω. Βλ. για το ζήτημα της ανοχής, S. Mendus, *Tolerance and the Limits of Liberalism*, Λονδίνο, Macmillan, 1989.

28. Η συλλογιστική της διαφοράς βασίζεται στο ότι θεωρείται αυτονόητο πως γυναίκες και άνδρες είναι διαφορετικοί, αφού σωματικά, δηλαδή από τη φύση τους, διαφέρουν. Βλ. Z. Eisenstein, *The Female Body and the Law*, ό.π., σ. 84. Για τον προβληματικό χαρακτήρα της σχέσης ισότητα/διαφορά, βλ. γενικότερα G. Bock - S. James, *Beyond Equality and Difference*, Λονδίνο, Routledge, 1992.

29. Η κριτική της έννοιας της διπολικότητας, κεντρική στο έργο του J. Der-

ομοιογένεια στην κάθε διακριτή κατηγορία, ομοιογένεια που αυτή καθ' εαυτή είναι καταπιεστική; Μήπως συνεπώς δεν πρέπει να αναφερόμαστε πλέον στην αποδοχή της διαφοράς γυναικών και ανδρών, ούτε και στην ανυπαρξία διαφοράς,³⁰ αλλά να δηλώνουμε ότι δεν είμαστε διαφορετικές, και ακόμη καλύτερα ότι δεν είμαι, ως υποκείμενο, διαφορετική, όχι βεβαίως γιατί είμαι ίδια με τους άλλους, αλλά γιατί αποτελώ μία από τις πολυάριθμες, πολλαπλές και ποικίλες εκδοχές της ανθρώπινης υπόστασης;

Η αποδοχή αυτή του κατακερματισμού και της ετερογένειας της υποκειμενικής ταυτότητας –ενός κατακερματισμού που δεν υπονοεί το άθροισμα επιμέρους προκατασκευασμένων ταυτοτήτων³¹–, παρά τα προβλήματα που δημιουργεί στη μεθόδευση της φεμινιστικής πολιτικής, είναι βαθύτατα πολιτική, ακριβώς διότι ανάγει σε πολιτικούς τους ίδιους τους όρους συγκρότησής της. Πράγματι, η αναφορά στις γυναίκες ως υποκείμενο του φεμινισμού προς απελευθέρωση, περιορίζει τις ίδιες τις πολιτισμικές δυνατότητες, που εν δυνάμει εκφράζει ο φεμινισμός, και παγώνει στο χρόνο συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των υποκειμένων που επιδιώκει να εκπροσωπήσει και να «απελευθερώ-

rida (κυρίως το *De la grammatologie*, Παρίσι, Minuit, 1967), χρησιμεύει ιδιαίτερα στη φεμινιστική αμφισβήτηση της ιεράρχησης, η οποία φαίνεται να είναι σύμφυτη με τη διάκριση ανδρικό-γυναικείο. Βλ., για παράδειγμα, H. Cixous - C. Clément, *La jeune née*, Παρίσι, 10/18, 1975, όπου διερευνάται το σύστημα διπολικών ιεραρχήσεων οι οποίες συνθέτουν δομικό στοιχείο της δυτικής φιλοσοφίας. Βλ., επίσης, D. Elam, *Feminism and Deconstruction*, Λονδίνο, Routledge, 1994, και από άλλη σκοπιά, G. Bock, «Πέρα από τις διχοτομίες. Προοπτικές στην ιστορία των γυναικών», π. *Δίνη*, τχ. 6, 1993.

30. Η L. Irigaray («Égales à qui?», στο *Critique*, τχ. 480, 1987) εισηγείται όχι την απόρριψη αλλά την αναοριοθέτηση της διαφοράς, ώστε να υποδηλώνει θετική αξία για τις γυναίκες: «Είμαι άλλη» από τον αρσενικό, λευκό, μεσοαστικό κανόνα, ενώ η Z. Eisenstein (*The Female Body and the Law*, ό.π., σ. 8) υποστηρίζει ότι για την επανεξέταση της έννοιας φύλο είναι απαραίτητη η αποσύνδεση της διαφοράς από τη διπολικότητα. Γενικότερα η Z. Eisenstein (ό.π., σ. 31-36) διατυπώνει ενδιαφέρουσα προβληματική για το πώς η διαφορά μπορεί να μετεξεληχθεί σε ανισότητα.

31. Στην περίπτωση αυτή, αποφεύγοντας την ουσιοκρατική πρόσληψη της «ομοιογενούς και ομόκεντρης ταυτότητας», θα πέφταμε στην παγίδα αυτού που η Ch. Mouffe (επιμ.), *Dimensions of Radical Democracy*, ό.π., σ. 10-11, αποκαλεί «ουσιοκρατία των στοιχείων».

σει». ³² Άρα, η αποδόμηση της ουσιοκρατικής κατηγορίας «γυναίκες», που σ' ένα επίπεδο μοιάζει να συντελεί στον τερματισμό της σχέσης φεμινισμός-πολιτική (και γι' αυτό δέχεται δριμύτατη κριτική από μέρος των θεωρητικών του φεμινισμού ³³), αντίθετα ανάγει σε πολιτικό το ίδιο το ζήτημα της οριοθέτησης των ταυτοτήτων, αλλά και σε πιο συμβατή τη σχέση φύλο και δημοκρατία. Αν, παράλληλα, απαιτεί άλλη πολιτική στρατηγική, άλλες συμμαχίες, άλλα συνθήματα και άλλες μορφές οργάνωσης, αυτό αποτελεί πρόκληση που θα πρέπει να αντιμετωπίσει τόσο η φεμινιστική αμφισβήτηση όσο και η δημοκρατική θεωρία και πράξη.

Η εγγενής αδυναμία της δημοκρατίας, η συνύπαρξη δηλαδή πολιτικής ισότητας και κοινωνικής ανισότητας, είναι ιδιαίτερα έκδηλη με σημείο αναφοράς το φύλο. Κι αυτό γιατί οι εξουσιαστικές σχέσεις που παραπέμπουν στο σύστημα σχέσεων των φύλων έχουν αμεσότητα χαρακτήρα και κυριαρχούν σε όλα, και στα πιο ιδιωτικά πεδία της καθημερινότητας γυναικών και ανδρών. Ακόμη και ο τρόπος με τον οποίο βιώνουν και φαντασιώνουν τη σεξουαλικότητά τους τα κοινωνικά υποκείμενα, ³⁴ υποδηλώνοντας τον έντονα εξουσιαστικό χαρακτήρα του συστήματος σχέσεων των φύλων, καταδεικνύει και την αδυναμία ουσιαστικής λειτουργίας της δημοκρατίας με τα σημερινά δεδομένα. Και γενικότερα, η απαξία με την οποία επενδύεται το «γυναικείο» στις συλλογικές αναπαραστάσεις αποτελεί εμπόδιο για τη δημοκρατία, στο μέτρο που, εκτός των άλλων, οριοθετεί και τη δόμηση της υποκειμενικότητας των γυναικών σε πλαίσια που δεν ενθαρρύνουν τη συμμετοχή.

Η ουσιαστική δημοκρατία συνεπώς μπορεί να συνυπάρξει μόνο με την αποδοχή του συστήματος υποκειμενικών ταυτοτήτων ως πολλαπλών, πολυποίκιλων και διαφοροποιημένων και στο επίπεδο του ίδιου του υποκειμένου, του οποίου η πολυμορφία εκφράζεται και με σημείο αναφοράς το φύλο. Κάτι που βασίζεται

32. Βλ. τη σχετική άποψη της J. Butler, *Gender Trouble*, Λονδίνο, Routledge, 1990, σ. 147-149.

33. Βλ. παραπάνω, σημ. 5. Βλ., επίσης, V. Held, *Feminist Morality*, ό.π., σ. 12-16.

34. Η C. MacKinnon («Sexuality, pornography and method», ό.π.) υποστηρίζει ότι η πολιτική θεωρία πρέπει να ασχοληθεί με τη σεξουαλικότητα αν θέλει να διερευνήσει την πηγή της ανισότητας.

στην υπόθεση ότι κάθε επιμέρους ταυτότητα είναι πολλαπλή και εμπεριέχει τις δικές της αντιφάσεις και ετερότητες. Πρόκειται δηλαδή για ένα πολύπλοκο όραμα που αναφέρεται στην υποκειμενικότητα, στο οποίο το φύλο δεν αποτελεί απόλυτη και καθοριστική διχοτομία και όπου τα υποκείμενα μπορούν να εκφράσουν όλες, και τις γυναικείες και τις ανδρικές πλευρές της προσωπικότητάς τους, επιλέγοντας τον τρόπο ζωής τους. ³⁵ Σε αυτό το πλαίσιο, το γυναικείο δε θα προσλαμβάνεται πλέον ως ατελές ή ελλειμματικό, αφού δε θα ορίζεται συνολικά ως «διαφορετικό», ενώ οι ίδιες οι έννοιες του γυναικείου και του ανδρικού θα χάσουν τις καθιερωμένες συνδηλώσεις τους. Η πολυμορφία και το πολυποίκιλο της ανθρώπινης υπόστασης μόνο αν καταφέρει να εκφραστεί και να νομιμοποιηθεί και στο επίπεδο του φύλου

35. Η υποκατάσταση των απελευθερωτικών πολιτικών από άλλες που επικεντρώνονται στη διεκδίκηση επιλογών στον τρόπο ζωής, γεννά στην πράξη και πολλαπλά ερωτήματα ηθικού χαρακτήρα (για παράδειγμα, τι σημαίνει για τις μουσουλμάνες μαθήτριες στο Παρίσι η επιλογή να φορούν τσαντόρ; σε ποιο βαθμό είναι αποδεκτό ότι οι γονείς έχουν δικαίωμα να προβαίνουν σε κλειτοριδεκτομή της κόρης τους όταν αυτό αποτελεί στοιχείο του πολιτισμού τους;). Τα ερωτήματα αυτά όμως δε θα πρέπει να αποτελέσουν ανασχετικό παράγοντα για τη νομιμοποίηση της σχετικής αντίληψης για τη δημοκρατία, στο μέτρο που σίγουρα δε δημιουργούν ούτε αξεπέραστα προβλήματα, ούτε τόσο σύμφυτα με την υπάρχουσα κοινωνική οργάνωση, όσο είναι μη αποδεκτό ηθικά ότι ως σήμερα οι γυναίκες, ως περιθωριοποιημένη κοινωνική κατηγορία, δε μοιράζονταν με τους άνδρες ούτε καν τη θέση αυτών, που σύμφωνα με τη γνωστή μαρξική ρήση «κάνουν ιστορία, αλλά στη βάση συνθηκών που δεν είναι δικό τους δημιούργημα». Η παραδοσιακή γυναικεία ταυτότητα με βάση την κυρίαρχη ταξινομητική λογική απλώς δεν προέβλεπε ότι και οι γυναίκες μπορεί να «κάνουν» ιστορία. Ενδεχομένως γι' αυτό να είναι πιο εύκολο σήμερα γι' αυτές να δεχθούν την κατάρρευση ορισμένων από τους μύθους της νεωτερικότητας, και ειδικότερα αυτού που αναφέρεται στην αυτονομία του ομόκεντρου και ορθολογικού ατόμου. Από αυτή την άποψη, μοιάζει θεμιτή η προκλητική υπόθεση της P. Waugh, *Practicing Postmodernity Reading Modernity*, Λονδίνο, Arnold, 1992, σ. 129, η οποία συνοψίζεται στο ότι «οι γυναίκες πάντα ήταν μετανεωτερικές». Γενικότερα, εξάλλου, και πέρα από τις ταυτότητες φύλου, δεν υπονοείται εδώ ότι όλες ανεξαιρέτως οι εκφράσεις των πολυποίκιλων ταυτοτήτων νομιμοποιούνται ως αποδεκτές, ούτε ότι δεν μπορεί να υπάρξει ένα πλαίσιο κριτηρίων που θα καθορίζει τι είναι αποδεκτό και τι όχι (Ch. Mouffe [επιμ.], *Dimensions of Radical Democracy*, ό.π.). Το πλαίσιο αυτό θα πρέπει να έχει ως πρωταρχικό, αν όχι μοναδικό, σημείο αναφοράς το σεβασμό της δημοκρατίας.

θα επιτρέψει την ουσιαστική λειτουργία της δημοκρατίας. Κάτι που προϋποθέτει βέβαια ότι η αποδοχή της πολυμορφίας θα στηριχθεί αποκλειστικά σε δημοκρατικές αρχές.³⁶ Αλλιώς, η όποια συναίνεση, η οποία στηρίζεται σε εξουσιαστικές σχέσεις, προφανώς δε δημιουργεί αυτό που η σύγχρονη δημοκρατική θεωρία προβάλλει ως πρωταρχικό στόχο: Την ύπαρξη δηλαδή μιας ταυτότητας δημοκρατικού πολίτη, πλουραλιστικής και ριζοσπαστικής,³⁷ που να αποδέχεται τις διαποικίλσεις και τις αποχρώσεις (απορρίπτοντας μόνο όσες διαμορφώνονται ως απόρροια σχέσεων υποταγής) και η οποία να συνυπάρχει αρμονικά με τις άλλες ταυτότητες, τόσο στο επίπεδο των κοινωνικών κατηγοριών όσο και σ' αυτό των μεμονωμένων υποκειμένων.

Η σύνδεση αυτή της προβληματικής που αναφέρεται στις ταυτότητες φύλου με την αντίστοιχη για τη δημοκρατία, κάνει φανερό το βαθύτατα πολιτικό χαρακτήρα της αποδόμησης των ταυτοτήτων φύλου, η οποία καταρρίπτει μία από τις σταθερές της δυτικής σκέψης: αυτή που παραπέμπει στη διχοτομική λογική γυναίκες/άνδρες, φύση/πολιτισμός, συναίσθημα/λογική. Κάνει όμως φανερή και την πολιτική διάσταση της δέσμευσης που αφορά την αναοριοθέτηση του ίδιου του φύλου μας, ώστε να διαρρήξουμε τους δεσμούς συνενοχής μεταξύ της έννοιας της διαφοράς και αυτής της εξουσίας. Γιατί η ουσιαστική δημοκρατία δεν μπορεί να εδραιωθεί στον υποκριτικό ισχυρισμό ότι μπορεί να λειτουργήσει παρά τις διαφορές στην ταυτότητα των υποκειμένων. Αντίθετα, η αναγκαιότητα της δημοκρατίας είναι φανερή λόγω της ποικιλίας, της πολυμορφίας και της ενδεχόμενης αντίφασης των υποκειμενικών ταυτοτήτων. Γι' αυτό και η αναγνώριση της πολλαπλότητας των ταυτοτήτων, εκτός από παράγοντας διαμόρφωσης νέων μορφών πολιτικής δράσης, είναι και μέρος της διαδικασίας μετεξέλιξης της ίδιας της δημοκρατίας.

36. Βλ. Α. Phillips, «Dealing with difference», π. *Constellations*, τόμ. 1, τχ. 1, 1994, σ. 79, η οποία αναφέρεται στους δημοκρατικούς σε αντιπαράθεση με τους φιλελεύθερους τρόπους αντιμετώπισης της ετερότητας.

37. Βλ. Ch. Mouffe, «Hegemony and new political subjects: Towards a new concept of democracy», στο C. Nelson - L. Grossberg (επιμ.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, Λονδίνο, Macmillan, 1988, σ. 98-101, και της ίδιας, *Dimensions of Radical Democracy*, ό.π., ιδιαίτερα την εισαγωγή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΒΔΕΛΑ, Ε., «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία», π. *Δίνη*, τχ. 6, 1993, σ. 12-30.
- ΑΘΑΝΑΣΑΤΟΥ, Γ., «Η επανεμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων στη μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους», στο Κ. Σπανού (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1995, σ. 295-307.
- ΒΑΡΙΚΑ, Ε., «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο Ε. Λεοντίδου - S. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1992, σ. 67-80.
- BENHABIB, S., *Situating the Self*, Cambridge, Polity Press, 1992.
- BJÖRNSDOTTIR, I.D. - KRISTMUNDSDOTTIR, S.D., «Purity and defilement: Essentialism and punishment in the Icelandic women's movement», π. *The European Journal of Women's Studies*, τόμ. 2, τχ. 2, 1995, σ. 171-183.
- BOCK, G. - JAMES, S., *Beyond Equality and Difference*, Λονδίνο, Routledge, 1992.
- BOCK, G., «Πέρα από τις διχοτομίες. Προοπτικές στην ιστορία των γυναικών», π. *Δίνη*, τχ. 6, 1993, σ. 53-83.
- BUTLER, J., *Gender Trouble*, Λονδίνο, Routledge, 1990.
- CIXOUS, H. - CLÉMENT, C., *La jeune née*, Παρίσι, 10/18, 1975.
- DERRIDA, J., *De la grammatologie*, Παρίσι, Minuit, 1967.
- ΔΙΝΗ, τχ. 3, 1988· τχ. 4, 1989.
- ΔΟΣΙΑΔΗΣ, Κ., «Η ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα», π. *Λεβιάθαν*, τχ. 13, 1993, σ. 123-148.
- EISENSTEIN, Z., *The Female Body and the Law*, Berkeley, University of California Press, 1988.
- ELAM, D., *Feminism and Deconstruction*, Λονδίνο, Routledge, 1994.
- FRIEDL, E., «The position of women: Appearance and reality», στο J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1986, σ. 41-52.
- GIDDENS, A., *Modernity and Self Identity*, Cambridge, Polity Press, 1991.
- HARDING, S., «The instability of the analytic categories of feminist theory», στο S. Harding - J.F. O'Barr (επιμ.), *Sex and Scientific Inquiry*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1987, σ. 283-302.
- HELD, V., *Feminist Morality*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1993.
- HOOBS, B., *Ain't I a Woman? Black Women and Feminism*, Βοστώνη, South End Press, 1981.
- ΙΓΓΛΕΣΗ, Χ., *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1990.

- IRIGARAY, L., «Égales à qui?», στο *Critique*, τχ. 480, 1987, σ. 420-437.
- MACKINNON, C., «Sexuality, pornography and method», στο C. Sunstein (επιμ.), *Feminism and Political Theory*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1990, σ. 207-242.
- MACPHERSON, C., *Democratic Theory: Essays in Retrieval*, Οξφόρδη, Claredon Press, 1973.
- MCCLURE, K., «On the subject of rights», στο Ch. Mouffe (επιμ.), *Dimensions of Radical Democracy*, Λονδίνο, Verso, 1992, σ. 108-127.
- MENDUS, S., *Toleration and the Limits of Liberalism*, Λονδίνο, Macmillan, 1989.
- MOUFFE, CH., «Hegemony and new political subjects: Towards a new concept of democracy», στο C. Nelson - L. Grossberg (επιμ.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, Λονδίνο, Macmillan, 1988, σ. 89-101.
- MOUFFE, CH. (επιμ.), *Dimensions of Radical Democracy*, Λονδίνο, Verso, 1992.
- MOUFFE, CH., «Post-Marxism: Democracy and identity», π. *Society and Space*, τόμ. 13, τχ. 3, 1995, σ. 259-266.
- NATTER, W., «Radical democracy: Hegemony, reason, time and space», π. *Society and Space*, τόμ. 13, τχ. 3, 1995, σ. 267-274.
- NORTON, A., *Reflexions on Political Identity*, Βαλτιμόρη, The Johns Hopkins University Press, 1993.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, Μ., *Γυναίκες και πολιτική*, Αθήνα, Gutenberg, 1992.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, Μ., *Πολιτική συμπεριφορά*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1993.
- PATEMAN, C., *The Disorder of Women*, Cambridge, Polity Press, 1989.
- PHILLIPS, A., «Dealing with difference», π. *Constellations*, τόμ. 1, τχ. 1, 1994, σ. 74-91.
- SAWICKI, J., «Foucault, feminism and questions of identity», στο G. Gutting (επιμ.), *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, σ. 287-331.
- SOPER, K., *Troubled Pleasures*, Λονδίνο, Verso, 1990.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., *Είδωλα πολιτισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.
- VARIKAS, H., «Refonder ou racommoder la démocratie?», π. *French Politics and Society*, τόμ. 12, τχ. 4, 1994, σ. 1-34.
- WAUGH, P., *Practicing Postmodernity Reading Modernity*, Λονδίνο, Arnold, 1992.
- WOLFF, J., *Feminine Sentences: Essays on Women and Culture*, Cambridge, Polity Press, 1990.